

De religieuze dimensie van democratie

Religie, een woord dat oorspronkelijk 'politiek bindmiddel' betekent, maakt een wezenlijk onderdeel uit van het politieke stelsel. De democratie als cultus is de gezamenlijke viering van de toewijding van mensen aan de publieke zaak. Zo is de houding van dienstbaarheid, van een mens die getrouw de publieke ordeningen volgt (integriteit, respect voor de wet, oog voor het algemeen belang, openheid), een wezenlijk religieus aspect van de politieke orde. De democratie als politiek bindmiddel staat echter wel onder druk. Er moet immers iets gebonden worden, wat niet uit zichzelf verbonden is.

door *Marin Terpstra*

De auteur is universitair docent sociale en politieke wijsbegeerte aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.

DE 'GELOVIGE' DEMOCRAAT BUIGT NEDERIG het hoofd wanneer de stem van het volk geklonken heeft. De democraat in hart en nieren stelt alles in het werk om in zijn politieke optreden de publieke zaak te behartigen en zijn toewijding aan de grondbeginselen van de democratie te belijden. Democratische politiek is méér dan het omzetten van eigen programmapunten in beleid ten koste van de programmapunten van anderen. Maar kan men wel op 'gelovige' wijze democraat zijn? En zo ja, wat is dat dan voor een geloof of religieuze houding? En zo nee, wat betekent dat dan voor onze opvatting van democratie? Mijn stelling zal zijn dat we weliswaar allemaal bekennende democraten zijn, maar in ons denken, spreken en handelen veelal zondaars en kettters. We nemen het niet zo nauw met de leer, geven er graag onze eigen uitleg aan, en zetten onze zin door, ook als dit niet helemaal 'democratisch' is. Wat dat betreft is er niets nieuws onder

de zon in het democratische geloof. Zo was het ook in het christendom, dat eeuwenlang de overheersende godsdienst was.

DEMOCRATISCHE RELIGIE VOLGENS ROUSSEAU

Rousseau vatte de uitoefening van de volkssoevereiniteit door de burgers op als het tot spreken brengen van de algemene wil, maar zag het mislukken van de democratie in het onvermogen van de burgers om dit te doen. In plaats van de algemene wil kwam alleen een veelheid van bijzondere willen tevoorschijn. De een wil dit, de ander dat: de arena van strijdende partijen die vervolgens een meerderheid zoeken en aldus de macht de doorslag laten geven – de steeds wisselende ‘balans van politieke en maatschappelijke krachten’ (zoals Rawls het omschrijft). Het wezenlijke probleem van de democratie is de partijdigheid die de vorm aanneemt van een politieke partij. Hoe kan deze partij democratisch genoemd worden? Sommige partijen beweren in hun naamgeving voor democratie te zijn of democratisch gezind te zijn, wat zowel ten onrechte suggereert dat andere partijen dat niet zijn, als ten onrechte suggereert dat deze partij niet partijdig is maar het volk representeert. Democratische politiek vereist dat het volk de soevereine macht krijgt. Geen enkele partij, als uitdrukking van de verdeeldheid van de burgers over de vraag wat het volk wil, kan aanspraak maken op het recht om het volk als geheel te vertegenwoordigen. Als men het volk wil vertegenwoordigen – en dat is wat de volksvertegenwoordiging moet doen – moet men het volk *als geheel* vertegenwoordigen maar tegelijk het onderscheid met het volk benadrukken. Het volk blijft een transcendente grootheid die zich in verkiezingen laat horen, en er daarna het zwingen toe doet. De verzameling van burgers zijn *niet* het volk, en dus leveren opiniepeilingen ons *niet* de stem van het volk. Het democratische ritueel – aldus nog steeds Rousseau – stelt dat de burgers bij verkiezingen de stem van het volk tot spreken brengen. De rest is *uitleg* van het Woord dat het Volk gesproken heeft, niet dat Woord zelf. De partij daarentegen moet zich dus als *democratische* partij opvatten als deel van de volkswil, als onderdeel van de verdeeldheid van de burgers over de vraag wat het volk wil. Partijen hebben echter de neiging hun inbreng op te vatten als de vertegenwoordiging van *andere* soevereine instanties: economische groei, solidariteit, de echte Nederlander, de gemeenschap, christelijke beginzelen, de vrijheid, enzovoort. Dat doen zij uiteraard omdat burgers – in hun hoedanigheid van uitleggers van wat het volk wil – menen dat het volk deze waarden of zaken wil bevorderen. Het gevaar voor de democratie is echter dat deze waarden of zaken in de plaats komen van de volkssoevereiniteit. De oplossing daarvan lijkt te zijn om deze waarden of zaken te privatiseren.

ren, als persoonlijke mening op te vatten. Daarmee privatiseert men echter de publieke zaak zelf.

Beschrijven we de democratie als een politiek stelsel op deze manier, dan heeft ze duidelijk religieuze aspecten. Democratie neemt bij Rousseau de plaats in van theocratie. Dat betekent dat democratische overtuigingen

Democratie neemt bij Rousseau de plaats in van theocratie

en praktijken getuigenis afleggen van een betrekking tot een *transcendente* grondslag, maar nu, in plaats van 'God', is dat 'het Volk'. Het volk is dan voor het politieke handelen een onaantastbare grootheid, die geëerbiedigd dient te worden. Dat betekent enerzijds dat de rech-

ten van het volk erkend worden, en anderzijds dat het volk als soeverein optreedt en als zodanig een plaats moet krijgen in het politieke bestel en zijn besluiten. De *demologie* (die de *theologie* vervangt) leert ons dat het Volk bestaat én tot ons spreekt. We menen te weten dat het Volk huist in de harten van de burgers en tot spreken gebracht wordt bij de verkiezingen – daar weerklinkt de stem van het Volk. Helaas is die stem verdeeld en vraagt het hogepriesters om het orakel te ontcijferen. Vaak zegt het volk, opgezweept door de predikers die in verkiezingstijd door het land trekken, dat zowel A als niet-A moet gebeuren. Of wat prozaïscher uitgedrukt: ongeveer de helft zegt A (niet-B), ongeveer de andere helft B (niet-A). Men kent inmiddels het resultaat. Wat daar ook mee gedaan wordt door de uiteindelijke regeringspartijen, de uitspraak van het Volk blijft staan tot de volgende raadpleging.

DEMOCRATIE ALS POLITIEK BINDMIDDEL, OFTEWEL RELIGIO

Waarom houden we dit in stand? De ordening van de democratische legitimiteit van regeringsbeleid (de kringloop van verkiezingsstrijd, verkiezingen, uitslag, vorming volksvertegenwoordiging, vorming regering en weer van voren af aan), het hele ceremonieel of de hele cultus van de democratie,¹ maakt een samenleving tot een politieke gemeenschap met een bepaalde *vorm*. Het is goed eraan te herinneren dat dit de oorspronkelijke betekenis van het woord *religio* is: de rituele omgang met de goden die een vast onderdeel was van de Romeinse politieke besluitvorming. Het christendom heeft die rol vervuld in de middeleeuwen, het absolute koningschap in de vroegmoderne tijd, de democratie sedert pakweg twee eeuwen. Het gaat vandaag om de rituele omgang met het Volk. Wanneer een redactioneel commentaar² op het congres van het CDA schrijft dat 'reli-

gie als politiek bindmiddel' uiteindelijk tekortschiet, is ten onrechte religie en het geheel van de christelijke kerken in Nederland vereenzelvigd. De oorspronkelijke betekenis van *religio* is namelijk niets anders dan politiek bindmiddel! Dat is vandaag de dag inderdaad niet het christendom, maar de democratie.

De democratie als *religio*, als cultus, of als politiek bindmiddel, staat echter wel onder druk – maar men kan gerust zeggen dat dat voor elk politiek bindmiddel geldt. Er moet immers iets gebonden worden, wat niet uit zichzelf verbonden is. Er zijn ook 'centrifugale' krachten die tot ontbinding neigen: bijzondere belangen, strijdige overtuigingen, partijdige gezichtspunten of oplossingen – en zoals aan het slot van dit verhaal zal blijken: andere kandidaten die een bindende kracht kunnen zijn. Politiek bindmiddel is eenvoudig gezegd datgene wat een verdeelde samenleving weerhoudt van een burgeroorlog. Dat klinkt voor Nederlandse begrippen wat al te dramatisch, maar wie de Nederlandse politieke verhoudingen vergelijkt met die in vele andere landen in de wereld, moet zich afvragen waar dat verschil vandaan komt. De bestendigheid van een politiek bestel hangt af van de *afstand* die het politieke handelen houdt van de mogelijkheid van burgeroorlog, of anders gezegd: de mate waarin politiek handelen van alle partijen het onwaarschijnlijk maakt dat hun strijd in een burgeroorlog ontaardt. Dat is de inzet van de vraag die John Rawls al eens stelde: 'How is it possible for citizens of faith to be wholehearted members of a democratic society who endorse society's intrinsic political ideals and values and do not simply acquiesce in the balance of political and social forces?'³ We kunnen, gezien onze geschiedenis, in ieder geval hier enigszins gerust zijn: we zijn overgevoelig voor conflict en zoeken graag wegen om ernstige geschillen te vermijden of te omzeilen.

In dat opzicht zou ik durven beweren dat de laatste verkiezingsuitslag en de daaropvolgende regeringsvorming een stap in de richting van het herstel van de democratie als politiek bindmiddel zijn geweest. De afgelopen tien jaar kenmerkten zich door een neiging om delen van de bevolking af te schrijven (moslims, de 'linkse kerk', aanhangers van de solidariteitsgedachte), en klonken er geregeld triomfantelijke kreten wanneer een kleine meerderheid zijn zin kon doordrijven ten koste van een grote minderheid, en werd het bovendien populair vooral namens een vermeende meerderheid minderheidsgroepen in de hoek te drijven. 'Elkaar iets gunnen' en 'bruggen bouwen' klinkt in dit opzicht een stuk beter, alhoewel we natuurlijk moeten afwachten of de verkondigers van deze mooie beginselen hun woorden ernstig nemen.⁴ Democratische politiek bestaat in de kern van de zaak in collectieve besluitvorming die zo veel mogelijk recht doet aan *het geheel van het volk*, zelfs of juist daar waar het volk ver-

deeld is. Democratische besluitvorming vereist van de politieke leiders het vermogen om zich in de gezichtspunten van *alle* partijen te verdiepen en te onderzoeken wat de kern van waarheid is die daarin schuilgaat. Iedere doorgewinterde neoliberal, overtuigd dat de vrije markt de meeste rijkdom voortbrengt, moet in staat zijn in te zien dat diezelfde vrije markt een prijs heeft. Mensen die dat niet verdienen worden er het slachtoffer van – om nog maar te zwijgen van de leefomgeving of geestelijke waarden. Het omgekeerde geldt net zo goed. Wie voor gemeenschap of solidariteit is, zal ook iets moeten begrijpen van het vrijheidsverlangen van mensen. Democratische politici moeten het volk *als geheel* dienen, met volle overtuiging, en dat vereist een inspanning om de eigen partijdigheid te overwinnen. Het werkelijke probleem van de democratie, dat wil zeggen van de *politieke vertegenwoordiging van het volk als geheel*, kortweg volksvertegenwoordiging, is het bestaan van partijorganisaties.

HET PROBLEEM VAN DE PARTIJDIGHEID: KAN MEN TWEE HEREN DIENEN?

Het volk is verdeeld. De stem van het volk vertelt vele en vaak tegenstrijdige verhalen. Het is geen probleem als deze verscheidenheid en verdeeldheid in de politieke arena verschijnt als een bonte verzameling partijdige standpunten. Het is echter de taak van de volksvertegenwoordiging om van al deze stemmen een voor alle partijen zo aanvaardbaar mogelijk geheel te maken. De vroege voorstellen voor een democratisch politiek bestel zijn altijd uitgegaan van deze idee: de burgers kiezen andere burgers die zij geschikt en bereidwillig vinden om het algemeen belang, de publieke zaak, het welzijn van het volk te dienen. Partijvorming is echter onvermijdelijk gebleken: organisatorische verbanden voor burgers die de publieke zaak willen dienen en bepaalde gezichtspunten vertegenwoordigen waren als ondersteuning nodig. Partijen zijn echter een eigen leven gaan leiden,

Partijen zijn een eigen leven gaan leiden, ten koste van de oorspronkelijke idee van democratie

ten koste van de oorspronkelijke idee van democratie. Mensen die in een politieke partij actief zijn en daarin zelfs hun brood verdienen en op een mooie loopbaan zinnen, krijgen de neiging om hun partij belangrijker te vinden dan het lot van de rest van de wereld. De mens

is een zondaar, ik zei het al. Het gelamenteer van een politieke partij over achtereenvolgende verkiezingsnederlagen getuigt in dit opzicht van een verzwakt geloof in de democratie. Het lijkt alsof men niet wil aanvaarden dat het volk blijkbaar in meerderheid iets anders wil, en alsof men ondanks dat in het *eigen* gelijk blijft geloven. Alle politieke partijen hebben of krij-

gen de neiging om zich meer zorgen te gaan maken over hun eigen voortbestaan en hun machtsbasis, dan over de democratie zelf. Ik ben het dan ook met de socioloog Willem Schinkel eens dat een politieke partij op zoek naar ideeën en een identiteit een ongerijmdheid is. Er zijn eerst ideeën en dan partijen, niet omgekeerd.⁵ Deze partijdige neiging leidt, tot het uiterste doorgedacht, juist in de richting van een burgeroorlog. De ‘gelovige’ democraat is echter alleen *principieel* in de aanloop naar de verkiezingen: daar past de politieke retoriek van het grote gelijk en de polemiek tegen de rampzalige voorstellen van andere partijen. De democratie draait echter niet om gunstige verkiezingsuitslagen voor partijen, maar om het laten weerklinken van de stem van het volk. Wanneer men dat niet ziet, is men geen democraat!

Maar is de democratie wel de *ware* religie? Dat is geen onbelangrijke vraag, aangezien er troonpretendenten voor de soevereine macht zijn. Het klassieke probleem of men God meer moet dienen dan de Vorst (het christelijke voorbehoud bij staatsdienst), keert hier in een andere vorm terug. Is het Volk wel de heilbrengende godheid die wij moeten dienen boven alles, wiens Algemene Wil alle bijzondere willen moet doen verstommen? Moeten wij niet de (christelijke, joodse, islamitische of andere) God nog meer dienen dan het Volk? Kan het Volk in werkelijkheid niet voor de ‘antichrist’ staan, is democratie niet een vorm van afgoderij? Of is ‘de markt’ niet eigenlijk de werkelijke soeverein, zodat de financiële technocraten, die de ondoorgrondelijke wegen van de markt kennen, de macht moeten overnemen van het volk, wanneer dit onvoldoende inzicht blijkt te hebben in het functioneren daarvan (dat wil zeggen de goddelijke stem niet weet te ontcijferen, maar als het dolende volk van Israël in de woestijn in grote vrees geraakt; Exodus 20: 18-19)? Of wat als het ecologische systeem van de aarde uiteindelijk het laatste oordeel velt, maar de gelovigen in het Volk, in de Markt, in de ene ware God daar blind voor zijn en de tekenen niet willen verstaan? Deze vragen roepen een aanmerkelijk gecompliceerder beeld op. We verlaten het eenvoudige monotheïstische model van de democratie, waarin de stem van het Volk de plaats heeft ingenomen van de zich in het Woord openbarende God. Er zijn vele goden. Het polytheïstische landschap verstoort de eenvoudige democratische orde: binnen de democratie *dienen* politiek betrokken burgers andere soevereinen dan het Volk.

DE PUBLIEKE ZAAK: NIET ALLEEN ALGEMEEN BELANG, MAAR OOK: GEDEELD
VERTROUWEN

We raken hier wellicht de kern van de zaak en van de politieke constellatie waarin we ons bevinden. Politiek is niet simpelweg dat wat gebeurt wan-

neer mensen hun belangen op collectief vlak proberen veilig te stellen. Politiek gaat ook niet simpelweg over het invoeren van regels die vanuit welbegrepen eigenbelang een waarborg kunnen bieden voor het behartigen van de eigen belangen. Zou het daarbij blijven, dan zouden we geen politieke gemeenschap zijn, maar een meer of minder geregelde markt (uitwisseling van goederen en diensten). Een samenleving behoeft een bepaald *vertrouwen* tussen mensen, en vertrouwen kan alleen ontstaan door vertrouwdheid met het leven van anderen. Op kleine schaal ontstaat dat vertrouwen vanzelf in de dagelijkse omgang van mensen – en daar kan het ook ernstig verstoord raken. Gezamenlijke besluitvorming op grotere schaal is echter evenmin mogelijk zonder vertrouwen. Ik hoef hierover niet uit te wijden. Waar het hier om gaat is dat de vorming van vertrouwen in gezamenlijke besluitvorming van de politiek actieve burgers vraagt de publieke zaak te dienen. De houding van *dienstbaarheid*, van een mens die getrouw de publieke ordeningen volgt (integriteit, respect voor de wet, oog voor het algemeen belang, openheid, fatsoenlijk gebruik van macht, enzovoort), is een wezenlijk *religieus* aspect van de politieke orde, of van welke maatschappelijke ordening dan ook. Men kan niet ongestraft blind blijven voor dit religieuze aspect.

Tegelijk kennen mensen in een *liberale* democratie een grote vrijheid, wat betekent dat zij tot op zekere hoogte heer en meester zijn over hun eigen dienstbaarheid (hoe paradoxaal dat ook moge klinken). Er is ruimte voor mensen om uit te maken welke ‘god’ zij willen dienen, dat wil zeggen hoe zij gestalte willen geven aan een maatschappelijke verantwoordelijkheid, een verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor het grotere geheel. Ieder verstandig mens weet dat geen enkele samenleving een hoge graad van leefbaarheid bereikt, zonder de inspanning en inzet van mensen die zich wijden aan belangrijke taken – of dat nu vrijwilligerswerk is of een rol in maatschappelijke en politieke functies. Het religieuze aspect van een

Geen enkel deel van de samenleving, geen enkele partij, geen enkel gezichtspunt, kan het alleenrecht opeisen om vast te leggen wie of wat wij moeten dienen

samenleving is dat deze *toewijding* aan ‘de publieke zaak’ op kleine of grotere schaal zichtbaar, de waardering daarvoor in allerlei vormen kenbaar wordt gemaakt. Tegelijk moet deze dienstbaarheid een *open* karakter hebben. Geen enkel deel van de samenleving, geen enkele partij, geen enkel gezichtspunt,

kan het alleenrecht opeisen om vast te leggen wie of wat wij moeten dienen. Dat die toewijding aan de publieke zaak er moet zijn, staat buiten kijf. Er moet dus een tussenweg worden gevonden tussen deze noodzaak en het

open karakter ervan. Het gevaar van openheid alleen is duidelijk: het wordt *onverschillig* waarin mensen geloven en waarvoor zij zich willen inzetten. Ieder moet zijn of haar ‘ding’ doen. Deze ‘vrijheid, blijheid’ bergt het gevaar in zich de religieuze dimensie van de samenleving te ondermijnen, net zoals een meedogenloos behartigen van eigen belangen dat doet, of het zich vastbijten in het eigen gelijk. Dat religie geen privézaak behoort te zijn, betekent dus niet dat een *bepaalde* religieuze overtuiging het recht moet hebben zich publiek te uiten, maar dat *religie* zelf een wezenlijk onderdeel is van het politieke stelsel. De democratie als cultus is de gezamenlijke viering van de toewijding van mensen aan de publieke zaak. De democratie vraagt om een taal die recht doet aan deze gewijde zaken.

Noten

- 1 Zie hoofdstuk 2 van mijn boek *Democratie als cultus* (Amsterdam: Boom, 2011).
- 2 *NRC Handelsblad*, maandag 29 oktober, p. 2: ‘Niettemin is een kleine positie voor het CDA in Nederland niet onlogisch. De radicale ontkerkelijking heeft structurele electorale gevolgen; kiezers luisteren gelukkig niet meer naar pastoor of dominee bij het bepalen van hun stem. Uiteindelijk schiet religie als politiek bindmiddel tekort.’ De vraag is dan: naar wie luisteren de kiezers dan wel? Zijn er andere stemmen dan die van pastoor en dominee die het waard zijn gehoord te worden? Of luistert de burger helemaal niet meer?
- 3 John Rawls, ‘The idea of public reason revisited’, *The University of Chicago Law Review* 64 (2007), nr. 3, p. 781.
- 4 In het debat in de Tweede Kamer op 31 oktober over het verslag van de informateurs blijkt ook een gevaarlijke kant aan deze verzoenende taal: de oppositiepartijen hebben de grootste moeite zich hiertoe te verhouden behalve door zuur op te merken dat ze niet worden gehoord, dat hun niets wordt gegund, dat er geen bruggen in hun richting gebouwd worden. Helemaal geloofwaardig klinkt dat niet, aangezien ze op de plaats van een toekomstig kabinet nauwelijks tot een ander vergelijk zouden kunnen komen. Een regering die probeert recht te doen aan alle partijen en zelfs beweert dat te doen, maakt elke tegenspraak problematisch. Spreken in naam van de publieke zaak is iedere partij relativeren en haar een plaats toewijzen. De kritische vraag blijft derhalve altijd overeind welke mogelijkheden er zijn om aan iedere partij recht te doen. Is er, gegeven een bepaalde verscheidenheid aan standpunten, slechts één evenwichtig vergelijk denkbaar?
- 5 Willem Schinkel, *De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.